

Soykırım Ezberini Bozan Bir Ermeni Kaynağı: Armyanskiy Vestnik

Seyit Sertçelik*

Özet

Osmanlı Devleti'nin, ülke güvenliğini sağlayabilmek ve hükümet otoritesini sürdürebilmek için, 27 Mayıs 1915 tarihinde alarak uygulamaya koyduğu sevk ve iskân (tehcir) kanunundan sonra Türklerin, Anadolu'da yaşayan Ermenilere karşı "yok etme" kampanyası yürüttüğü şeklinde yoğun bir propaganda faaliyeti başlatılır. Ermeniler ve onlara arka çıkanlar, 1915 yılında 800.000 - 1.000.000 Ermeni'nin katledildiğini ortaya atarlar. Nitekim günümüzde Ermeni soykırımı iddialarına dayanak teşkil eden kaynaklar, söz konusu dönemde kaleme alınan yanlış çalışmalar ya da duygusal gazete haberlerinden ibarettir.

Oysa 1916 yılında Ermeniler tarafından Moskova'da haftalık yayımlanan "Ermeni Belleteni" adlı dergide, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Ermeni kayıpları üzerine araştırma-inceleme yazıları yayımlanır. Ermenilerin kaleme aldığı bu yazılarda, 1915 ve 1916 yıllarında ortaya atılan Ermeni kayıplarına ilişkin sayıların, gerçeklerin çok ötesinde olduğu, zira doğu Anadolu vilayetlerinin Rusların eline geçmesi üzerine sağ kalan Ermenilerin sayısının, tabmin edilen rakamların çok üzerinde bulunduğuna dikkat çekilir. Keza, Ermeni kayıplarına ilişkin ortaya atılan ilk abartılı sayıların nedeninin, bu dönemde Ermeni çevrelerinde "büyük bir gerilim ve sinir hâkim olmasından" kaynaklandığı üzerinde durulur.

Ermeni yayıncı Arşak Çobanyan, yok edildiği ileri sürülen Ermenilere dair ortaya atılan sayıların "uzaktan bildirilen abartılı rakamlar olduğunu" kabul eder. Çobanyan, "Benzer bütün krizlerde, abartılma kaçınılmazdır. Felaket henüz sonuna kadar kestirilememektedir... Ancak Türkiye'de Ermenilerin yok edildiği gerçek değildir" diyerek, savaş döneminde öne sürülen sayıların önyargılı, tabmini ve oldukça abartılmış olduğunu ortaya koyar. Ermeni kayıplarına ilişkin ortaya atılan sayıların çok abartılı olduğu ve Ermenilerin yok edilmedikleri, başka Ermeni kaynaklarının yanı sıra Rus arşiv belgelerince de sabittir. Bu arada Ermeni kaynakları, savaş döneminde Anadolu'da Müslüman kayıplarının, Ermenilerden çok daha fazla olduğuna dikkat çekerler.

Anahtar kelimeler: Ermeni Belleteni (*Armyanskiy Vestnik*), Ermeni nüfusu, Ermeni kayıpları, Müslüman kayıpları, abartılı sayılar

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü.

Birinci Dünya Savaşı dönemindeki Ermeni kaynaklarının verdikleri bilgiler, soykırım iddialarının açıklığa kavuşturulabilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, Ermeni önderlerince Moskova'da haftalık olarak yayımlanan *Armyanskij Vestnik* (Ermeni Belleteni) adlı dergide kaleme alınan yazılar, soykırım savlarını çürüten bilgiler vermektedir. Savaş döneminde başta Kafkasya cephesi ile Türkiye ve diğer ülkelerden Ermeni kayıplarına ilişkin elde edilen verilerin, söz konusu dergide değerlendirildiği görülmektedir. Bu dergide, günümüzde dünya kamuoyunu meşgul eden 1.500.000 Ermeni'nin soykırıma uğratıldığı ezberini bozan yazıların kaleme alındığı dikkat çekmektedir.

Ocak 1916'da yayımlanan *Armyanskij Vestnik*'in ilk sayısında, dünyadaki Ermeni nüfusunun yarısının Türkiye'de diğer yarısının ise Rusya'da yaşadığı ifade edilir. Ayrıca, her iki ülkede de 2.000.000'ü aşan Ermeni nüfusu olduğu ileri sürülür¹. Oysa Osmanlı Devleti'nin 1914 tarihli resmî nüfus verilerine göre, savaş öncesi Türkiye'de yaşayan Gregoryen Ermenilerin nüfusu 1.161.169, Katolik Ermenilerin sayısı 67.838 olmak üzere toplam Ermeni nüfusu 1.229.007 kişiden oluşur. Türkiye'deki Protestanların nüfusu ise, 65.844 kişidir. Ermenilerin dışında, başka milletlerden Protestanların olduğu bilinmekle beraber, bu din mensuplarının tamamının Ermeni olduğu varsayıldığında, Osmanlı Devleti'ndeki toplam Ermeni nüfusu, 1.294.851 kişiye ulaşır².

Rusya İçişleri Bakanlığı'na bağlı Merkezi İstatistik Komisyonu'nun yayımlamış olduğu 1914 istatistik yıllığında, Rusya'da yaşayan Ermenilerin nüfusunun 1.300.000'e yaklaşmış olduğu ifade edilir³. 20 Mart (2 Nisan) 1914 tarih ve 2717 sayı ile Kafkasya Genel Valiliğine gönderilen bir yazıda ise, ülkede yaşayan Ermenilerin sayılarının acilen Rusya Dinî İşler İdaresine bildirilmesi talep edilir. Bu yazıya verilen cevapta, Rusya'daki Ermenilerin 1.190.381 kişi olduğu bildirilir⁴. Rus resmî makamlarınca ülkede yaşayan Ermenilerin sayısına ilişkin olarak farklı rakamlar verilmekle birlikte, Rus Ermenilerinin nüfusunun 1.200.000 ile 1.300.000 arasında olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda *Armyanskij Vestnik* dergisinde, hem Osmanlı hem de Rusya Ermenilerinin nüfuslarının oldukça abartıldığı görülmektedir. Bu dönemde Ermeni yazarların, nüfuslarına dair abartılı sayılar ortaya atmalarının nedeni, savaş sırasındaki kayıplarını fazla gösterebilmek için başvurdukları bir yöntemdir.

¹ *Армянскій Вестникъ* [*Armyanskij Vestnik*], No:1, 1916, s.4.

² *Memalik-i Osmaniyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, Dâhiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1336, s.4.

³ *Статистическій Ежегодникъ Россіи 1914 г.*, Изданіе Центральнаго Статистическаго Комитета М.В.Д., Петроградъ, 1915, с.67 [*Statisticheskij Yezhegodnik Rossii 1914 g.*, İzdaniye Tsentralnago Statisticheskago Komiteta M.V.D., Petrograd, 1915, s.67.]

⁴ Российскій Государственный Исторический Архив [РГИА], Фонд 821, Оп.7, Дело 232, Л.Л.14-19(об) Rossiyskiy Gosudarstvenny İstoricheskiy Arkhiv [RGIA], Fond 821, Op.7, Delo 232, L.L.14-19 (ob).]

Zira Osmanlı Devleti, 24 Nisan 1915 tarihinde Ermeni komitelerinin kapatılması ve liderlerinin tutuklanması kararını alır. 27 Mayıs 1915 tarihinde ise Osmanlı Devleti'nin, ülke güvenliğini sağlayabilmek ve hükümet otoritesini sürdürebilmek için, uygulamaya koyduğu sevk ve iskân (tehcir) kanunundan sonra bir kısım çevreler, Türklerin Anadolu'da yaşayan Ermenilere karşı “*yök etme*” kampanyası başlattıkları şeklinde yoğun bir propaganda faaliyeti başlatırlar.

Nitekim *Armyanskiy Vestnik*'in ilk sayısında, 1916 Ocak ayı itibarıyla 500.000 – 700.000 arasında Ermeni'nin kesildiği ileri sürülür. Ayrıca, Türkiye'de tarihin en büyük katliamının gerçekleştiği iddia edilir⁵. 10 (23) Mayıs 1916 tarihinde St. Petersburg'da düzenlenen ve farklı şehirler ile yurt dışından gelen 150 kişinin katıldığı Ermeni Kongresinde ise, Kongre başkanlığına seçilen S. G. Mamikonyan, 600.000 – 700.000 Ermeni'nin katledildiğini öne sürer⁶. Keza derginin 1916 yılı Mayıs sayısında da 600.000 Ermeni'nin katledildiği ortaya atılır⁷.

14 Temmuz 1917 tarihinde İtalyan *Pro Armenia*⁸ Komisyonu Başkanı *Juliano Ferro* tarafından Rusya Dışişleri Bakanı ile Ermeni *Mşak*⁹ gazetesi editörüne gönderilen bir yazıda Ermenilerin, İtilaf Devletleri'ne yardımcı oldukları Birinci Dünya Savaşı'nda 600.000 kişi kayıp verdikleri ileri sürülür¹⁰.

Armyanskiy Vestnik adlı derginin ikinci sayısında, Sofya'da Ermenilerce yayımlanan *Ermenistan* gazetesinin, savaş dönemindeki kayıplara dair verdiği sayılar üzerinde durulur. Verilen sayılara göre öldürülen, tehcir edilen ve İslamiyet'e geçen Ermenilerin 835.600 kişi olduğu iddia edilir¹¹. Osmanlı Devleti'nin güney vilayetlerine tehcir edilenler ile ihtida eden Ermenilerin de aynı grupta verildiği dikkate alındığında, ileri sürülen sayıdan Ermeni kayıplarının tespiti pek mümkün olamamaktadır. Bununla birlikte, tehcire tabi tutulanların yaklaşık 500.000 kişi olduğu bilindiğinden, buna birde ihtida etmek suretiyle yaşadıkları yerlerde kalan Ermenilerin ilave edilmesi durumunda – Ermeni kaynakları Müslüman olanları yüz binler ile ifade etmektedirler – Ermeni kayıplarına ilişkin yukarıda ileri sürülen muğlâk sayı, biraz aydınlanmaktadır.

Armyanskiy Vestnik'in 1916'da yayımlanan 5. sayısındaki başyazıda, Alman *Doktor Lepsius*'un Mezopotamya ve Arabistan topraklarında 500.000 Ermeni'nin yaşadıklarını bildirdiği anlaşılmaktadır¹². Derginin aynı sayısında “*Mezopotamya'ya Sürülenler 500.000*” başlıklı bir yazıda da, İsviçre'de bulunan Lepsius'un,

⁵ *Armyanskiy Vestnik*, No:1, 1916, s.16.

⁶ *Armyanskiy Vestnik*, No:17, 1916, s.11; *Armyanskiy Vestnik*, No:21, 1916, s.21.

⁷ *Armyanskiy Vestnik*, No:16, 1916, s.11.

⁸ İtalya'da Ermeni sempatizanları tarafından kurulmuş bir topluluk. Bu topluluk, *Pro Armenia* isminde bir de gazete yayımlamıştır.

⁹ Tiflis'te Ermenice yayımlanan gazetedir.

¹⁰ *Armyanskiy Vestnik*, No:35-36, 1917, s.20; *Armyanskiy Vestnik*, No:43-44, 1917, s.22-23.

¹¹ *Armyanskiy Vestnik*, No:2, 1916, s.10.

¹² *Armyanskiy Vestnik*, No:5, 1916, s.1.

Mezopotamya'da bulunan 500.000 Ermeni için yardım toplamak amacıyla Jenova'ya geldiği ifade edilmektedir¹³. Aynı derginin 24. sayısında, 1916 yılının ortalarında Mezopotamya'da 500.000 Ermeni mültecinin bulunduğu, Amerikan kaynakları tarafından da teyit edildiği görülmektedir¹⁴.

Armyanskij Vestnik'in 14 Şubat 1916 tarihli sayısındaki başyazıda, gerçekler biraz daha gün yüzüne çıkmaktadır. Zira doğu Anadolu'daki birçok vilayetin, Rusların eline geçmesi üzerine Ermeniler, bağımsız bir devlet kurma zamanının artık geldiğini ifade etmeye başladılar. Başyazıda, "*büyük Ermenistan*" olarak ifade edilen doğu ve güneydoğu Anadolu vilayetlerinde ne kadar Ermeni'nin kaldığı sorusu sorulduktan sonra; öldürülen, tehcire tabi tutulan, ihtida eden ve farklı yerlere dağılan Ermenilerin sayısının 800.000'in üzerinde hesaplandığı vurgulanır. Başyazıda, "***Elbette, bu sekiz yüz binin hepsi ölmedi. Ermenistan – dağlık (bir) ülkedir; (Ermeniler) ücra ve sapa boğazlar ile ulaşılmaz kartal yuvalarına sığınmışlardır***¹⁵" denilmek suretiyle, gerçekler ortaya konulmaya başlanır. Görüldüğü üzere, 800.000 sayısına öldürüldüğü ileri sürülenler, Mezopotamya'ya tehcir edilenler, İslamiyet'e geçenler ile, ülkenin yüksek ve dağlık bölgelerine dağılan Ermeniler de dâhildir.

Aynı derginin 24. sayısında ise, tehcir edilen 800.000 Ermeni'nin bulunduğu ve bunlara yardım edilmesine Türk hükümetinin engel olmadığı ifade edilir¹⁶. Belirtilen bu sayı ile Mezopotamya'ya tehcir edilen yaklaşık 500.000 Ermeni ve Anadolu'nun farklı bölgelerine dağılan 300.000 kişi kastedilmiş olsa gerektir. Zira *Armyane i Voyna* (Ermeniler ve Savaş) adlı derginin 1916 Eylül sayısında, "*Özel Amerikan Komisyonu*"nun bildirdiğine göre, Türkiye'nin çeşitli yerlerinde 300.000 Ermeni'nin bulunduğu haber verilir¹⁷.

Armyanskij Vestnik'in 28 Şubat 1916 tarihli sayısındaki başyazıda, doğu Anadolu vilayetleri Rus ordusunca ele geçirilmeden önce, bölgede yaşayan Ermeniler hakkında az bilgi sahibi olduğundan bahsedilir. Bundan dolayı açlık, soğuk ve Türk kurşunlarından ölenlerin fazla olduğundan korkulduğu, ancak bölgenin ele geçirilmesinin ardından, Ermenilerin kayıplarının tahmin edilenden daha az olduğunun anlaşıldığı vurgulanır. Ayrıca, Erzurum ve Erzincan'ın Rusların eline geçmesinden sonra bu bölgede umulandan çok sayıda Ermeni ile karşılaşıldığı hatırlatılır. Başyazıda "***Ve işte Ermenilerin kalpleri ümitle dolmaktadır. Dehşetli vecize ki, Ermeni halkının düşmanlarının 'Ermenistan, Ermenisiz kaldı' tarzındaki kötümser açıklamaları – hayal olmuştur***" denilir. Ayrıca, sağ kalanların istatistiğinin tutulduğu zaman, yaşayan Ermenilerin çokluğunun görüleceği ifade edilir. Başyazıda, 800.000 Ermeni'nin yok olduğu şeklindeki ifadelerin gerçek olmadığını anlaşıldığı vurgulanarak "***Şimdi yavaş yavaş yok olanların büyük bölümü ortaya çıkıyor. Elbette, kayıplar ve şu an büyük***

¹³ *Armyanskij Vestnik*, No:5, 1916, s.14.

¹⁴ *Armyanskij Vestnik*, No:24, 1916, s.19.

¹⁵ *Armyanskij Vestnik*, No:3, 1916, s.1.

¹⁶ *Armyanskij Vestnik*, No:24, 1916, s.16.

¹⁷ *Армяне и Война [Armyane i Voyna]*, No:7, 1916, s.108.

kalmaktadır. Erkekler çok öldürüldü: aydın ve din adalarının büyük çoğunluğu öldü. Ancak başlangıçta devasa boyutlarda olduğu söylenen, felaket ne mutlu ki gerçekleşmedi. Ermenistan, Ermenisiz kalmayacaktır. Rus birlikleri, ölmeye mahkûm binlerce ve on binlercesini tekrar kurtardı¹⁸” denilir.

Armyanskij Vestnik'in 5. sayısındaki “*Ermenistan’ın Eski Haline Getirilmesi*” başlıklı bir makalede, Ermenilerin toptan yok edilmesinin söz konusu olmadığı vurgulanır¹⁹. Aynı derginin 10 (23) Temmuz 1916 tarihli sayısındaki bir yazıda ise, resmî Amerikan kaynaklarından alınan bilgiler doğrultusunda, yok edilmekten kurtulan Ermenilerin sayılarının, düşünülen rakamlarla kıyas edilemeyecek kadar çok olduğu belirtilir²⁰. Böylece savaş dönemindeki ilk elden bir Ermeni kaynağında kaleme alınan yazılar ile resmî Amerikan verilerince, Ermenilerin topyekûn katledildikleri iddialarının gerçek olmadığı kanıtlanmaktadır. Dolayısıyla, 1915 yılında Ermeniler ve Batılılar tarafından ileri sürülen sayıların, propaganda ve siyasi amaçlı olarak ortaya atıldıkları anlaşılmaktadır.

Bu arada, yukarıda geçen “*erkeklerin çok öldürüldüğü*” ifadesini, katliam kapsamında düşünmek pek inandırıcı gelmemektedir. Zira cephe gerisinde on binlerce Ermeni erkeğin, silahlı olarak Osmanlı birliklerine karşı çarpıştıkları bilindiğinden, bu tür ölümlerin büyük çoğunluğunu cephede verilen kayıplar kapsamında değerlendirmek gerekmektedir.

Armyanskij Vestnik'in 7 (20) Ağustos 1916 tarihli sayısında kaleme alınan bir makalede ise, tehcirin başlamasından sonraki dönemde Ermenilerin kayıplarına ilişkin 1.000.000, 800.000 ve 500.000 sayılarının ifade edildiğine değinilmektedir. Makalede, bu dönemde söz konusu sayıları telaffuz eden Ermeni çevrelerinde, büyük bir gerilim ve sinirin hâkim olduğuna dikkat çekilmektedir. Ancak, bir süre sonra bu kadar büyük sayıda Ermeni'nin yok olmadığına anlaşıldığı vurgulanmaktadır. Makalede, Ermenilerin büyük kayıplarının olmadığını ilk vurgulayanın, Ermeni yazar *Haçaturyan* olduğu ifade edilmektedir²¹. Dolayısıyla, tehcir gerçekleştirildikten sonra Ermeni kayıplarına ilişkin ortaya atılan sayıların önyargılı, oldukça abartılı ve tahmini rakamlar olduğu kesinlik kazanmaktadır.

Ermeni yayıncı *Arşak Çobanyan*'ın da bu doğrultuda görüşler ifade ettiği dikkat çeker. **Çobanyan, yok edildiği ileri sürülen Ermenilere dair ortaya atılan sayıların “uzaktan bildirilen abartılı rakamlar olduğunu” belirtir. Çobanyan, “Benzer bütün krizlerde, abartma kaçınılmazdır. Felaket henüz sonuna kadar kestirilememektedir... Ancak Türkiye’de Ermenilerin yok edildiği gerçek değildir”** demek suretiyle, ileri sürülen sayıların doğru olmadığını ortaya koyarak, soykırım iddialarına açıklık getirir.

¹⁸ *Armyanskij Vestnik*, No:5, 1916, s.1-2.

¹⁹ *Armyanskij Vestnik*, No:5, 1916, s.10.

²⁰ *Armyanskij Vestnik*, No:24, 1916, s.19.

²¹ *Armyanskij Vestnik*, No:28, 1916, s.21.

Keza, söz konusu makalede, Ermenilere yönelik oluşturulan Amerikan komisyonunun da, görgü tanığı Ermeniler ile yabancılardan aldıkları bilgiler doğrultusunda, basında ileri sürülen sayılarda bir Ermeni kaybının olmadığını vurguladıkları belirtilir²².

Armyanskij Vestnik'te kaleme alınan makalede, ilk başlarda öldüğü sanılan 1.000.000 Ermeni'nin, daha sonra 500.000 olarak ifade edilmeye başlandığı vurgulanır. Ancak, bu sayıya sadece ölenler değil, Mezopotamya'ya tehcir edilenler ile ihtida edenlerin de dâhil oldukları üzerinde durulur. Makalede, **“Böylece kesin olarak söylenebilir ki, mağdur olan 500 binden en az yarısından fazlası tekrar doğdukları merkezlere dönecektir”** denilerek, gerçekler biraz daha ortaya konulur. Ayrıca, söz konusu makalede, Almanlar ile Avusturyalılar tarafından Türkiye'ye ihraç edilen sanayi mallarının, başta İstanbul Ermenileri olmak üzere, diğer vilayetlerde yaşayan Ermeniler arasında da geniş olarak kullanılmaya başlandığı belirtilir. Yani, Anadolu'da çok sayıda Ermeni bulunduğu kabul edilir²³.

Armyanskij Vestnik adlı derginin 11 (24) Aralık 1916 tarihli sayısında, Amerika'da Ermeniler için bir yardım kampanyası düzenleyen *Ermeni Komitesinin*, savaş öncesi Türkiye'de yaşadığı ileri sürülen yaklaşık 2.000.000 kişiden, 750.000'inin öldüğü iddia edilerek, 1.200.000 Ermeni'nin kurtulduğuna işaret edilir. Kurtulanların büyük çoğunluğunu ise, çocukların teşkil ettiği öne sürülür²⁴. Görüldüğü üzere, Türkiye'deki Ermeni nüfusu büyük oranda abartılmak suretiyle, aslında var olmayan insanların öldükleri ortaya atılarak, Ermenilerin katledildikleri gösterilmeye çalışılır. Bununla birlikte, 1.200.000 Ermeni'nin sağ kaldığı vurgulanmak suretiyle, gerçekler ortaya konulur. Öte yandan, sağ kalanların büyük çoğunluğunun çocuklardan oluştuğu savı da hiçbir şekilde doğru değildir. Zira 1 (14) Ocak 1916 tarihi itibarıyla Kafkasya'da 182.795 Ermeni mültecinin bulunduğu, bunların 51.873'ünün erkeklerden, 61.522'sinin kadınlardan ve 69.400'ünün çocuklardan meydana geldiği anlaşılmaktadır²⁵. Bu sayılar, Rusya'ya göç eden Ermeniler arasında erkek, kadın ve çocuk nüfus oranlarına göre dengeli bir dağılımın olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Amerika'daki *Ermeni Komitesi*'nin ortaya attığı savların, propaganda amaçlı olduğu görülmektedir.

Armyanskij Vestnik'in 12 (25) Mart 1917 tarihli sayısında, Ermenilere bağımsızlık verilmesini savunan Amerikalı *Profesör Henry Saybert*'in bir makalesi yayımlanır. Saybert, makalesinde Birinci Dünya Savaşı'nda 1.000.000'dan fazla Ermeni'nin öldürüldüğünü ileri sürer. Ancak, *Armyanskij Vestnik*'in editörü, elde edilen son bilgilerin öne sürülen bu sayının çok abartılı olduğunu ortaya

²² *Armyanskij Vestnik*, No:28, 1916, s.21.

²³ *Armyanskij Vestnik*, No:28, 1916, s.22.

²⁴ *Armyanskij Vestnik*, No:46, 1916, s.12.

²⁵ *Armyanskij Vestnik*, No:25, 1916, s.18.

koyduğunu, yazının dipnotunda vurgular. Böylece, yaşamını yitiren Ermenilerin sayılarının, gerçek rakamlardan çok daha fazla ileri sürüldüğü anlaşılmaktadır²⁶.

Armyanskiy Vestnik'te kaleme alınan bir başka makalede ise, Rusya Duması'nın Ermeni kökenli Mebusu *M. İ. Paşacanov*'un, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin büyük bölümünün yok olmaktan kurtulacaklarını söylediği görülmektedir²⁷. Yine aynı derginin, 13 (26) Kasım 1916 tarihli sayısındaki "**Bu Savaşta Kürtlerin Kaybı**" adlı makalede, Ermeni *Mşak* gazetesinde bir yazı yazan, Kafkasya cephesindeki şehirler birliğinin yetkililerinden *A. Atanasyan*'ın görüşlerine atıfta bulunmaktadır. Atanasyan, "**Tarafımdan alınan ve kontrol edilmiş bilgilere göre, şayet Ermeniler bu savaş süresince 360.000'e kadar insan kaybı verdilerse, Kürtlerin de büyük kayıpları olmuştur**²⁸" demek suretiyle, Ermeni kayıplarına biraz daha açıklık getirir. Böylece, Birinci Dünya Savaşı'nda Kürtlerin de büyük kayıplar verdiklerine dikkat çekilir. Ancak, Atanasyan, her nedense Türklerin verdikleri kayıplara değinmez.

A. Atanasyan'ın, Ermeni kayıplarına ilişkin verdiği 360.000 sayısının da oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Zira **Rusya Devlet Toplumsal-Politika Tarih Arşivi**'nde bulunan ve Ermeniler tarafından kaleme alınan bir raporda Bitlis, Erzurum, Trabzon ve Van vilayetlerinde Birinci Dünya Savaşı öncesinde 1.000.000 kişinin yaşadığı, bu sayının 450.000'ini Ermenilerin oluşturduğu, buna karşılık Müslümanların nüfusunun 550.000 olduğu, ayrıca Rum ve Süryanilerden oluşan 100.000 kişinin daha bulunduğu ileri sürülür. Söz konusu raporda, Ermeni kaynaklarının verdiği son bilgiler çerçevesinde 450.000 kişinin % 50'sinin öldüğüne dikkat çekilir. Raporda, Türkiye'deki doğu vilayetlerinde Ermeniler açısından oransal olarak "**tatmin edici**" bir durumun bulunduğu ifade edilir. Zira doğu Anadolu vilayetlerinden göç ettikten sonra sağ kalan 225.000 Ermeni'nin, geçici olarak Kafkasya'da yaşadıkları hatırlatılır. Bunlara ilaveten İstanbul, Balkanlar, Anadolu, Suriye, Mısır ve Amerika'da 500.000'in üzerinde Ermeni yaşadığı belirtilir. Farklı yerlerde bulunan 800.000 Ermeni'nin büyük çoğunluğunun, ilk fırsatta savaş öncesi yaşadıkları yerlere dönmeye hazır oldukları da vurgulanır. Ayrıca, raporda güvenilir Türk ve Kürt kaynaklarından alınan bilgilere göre, savaş sırasında Müslüman nüfusun da % 50'sinin öldüğüne dikkat çekilir²⁹. Raporda, savaş öncesi doğu Anadolu'daki Müslüman nüfusun düşük tutulduğu gözden kaçmamaktadır. Ayrıca, doğu vilayetlerinde yaşayan Müslümanların nüfuslarının % 50'sini kaybettikleri anlaşılmaktadır. Ancak, Ermenilerin verdikleri sayılara göre, savaş öncesi Müslüman nüfusun oldukça düşük tutulduğu göz önüne alındığında, gerçekte Müslümanların kaybının 275.000'den çok olduğu ortaya çıkar.

²⁶ *Armyanskiy Vestnik*, No:10-11, 1917, s.6.

²⁷ *Armyanskiy Vestnik*, No:5, 1916, s.14.

²⁸ *Armyanskiy Vestnik*, No:42, 1916, s.15.

²⁹ Российский Государственный Архив Социально-политической Истории [РГАСПИ], Фонд 5, Оп.2, Дело 92, Л.16 [Rossiskiy Gosudarstvennyy Arkhiv Sotsialno-politicheskoy İstorii [RGASPI], Fond 5, Op.2, Delo 92, L.16.]

Ayrıca, Kafkasya’da bulunduğu belirtilen Osmanlı Ermenilerinin, 225.000’den çok daha fazla olduğu da bilinmektedir. Zira **Rusya Devlet Tarih Arşivi**’nde bulunan belgeler, henüz daha savaş başlamadan önce Ermenilerin Kafkasya’ya geçmeye başladıklarını göstermektedir. Nitekim Rus Kafkas Cephesi Mültecileri Yerleştirme Komisyonu Yardımcısı’nın 1 (14) Mart 1916 tarihi itibarıyla, Rusya’ya göç eden Ermenilerin sayısının 336.235 olduğunu bildirdiği anlaşılmaktadır³⁰. Aynı arşiv kaynaklı bir diğer belgede, Rusya’da bulunan Ermeni mültecilerinin sayısının 337.235’e ulaştığı görülmektedir³¹.

Armyanskiy Vestnik’in 26 Şubat 1917 tarihli sayısında ise, Rusya’ya geçen Ermenilerin sayısının 360.000 kişi olduğu vurgulanmaktadır³². Alman Dr. *Lepsius* ise, “*Deutschland und Armenia (1914 -1918), Potsdam, 1919*” künyeli bir çalışmada, Kafkasya’da Ermenistan sınırlarında 500.000 mülteci bulunduğu dair, *General Fon-Kress* tarafından 1918 Temmuz’unda Alman *Kansleri*’ne gönderilen bir mektuba işaret etmektedir³³. Bu durumda, Türkiye’den Kafkasya’ya yaklaşık 500.000 Ermeni’nin göç ettiği anlaşılmaktadır.

Böylece, Türkiye’nin doğu vilayetlerinde yaşadığı belirtilen 450.000 kişiden yarısının Kafkasya’da bulunduğu, diğer yarısının ise öldüğü savının da doğru olmadığı görülmektedir. Zira Kafkasya’da bulaşıcı hastalık ve açlık gibi nedenlerden ölenler dışında, en azından 300.000 Ermeni’nin bulunduğunu, hem Rus arşiv belgeleri hem de Ermeni kaynakları teyit etmektedir.

1919 yılında düzenlenen Paris Barış Konferansı’nda, Ermenileri temsil eden *Bogos Nubar Paşa* ve *Avetis Agaronyan*, kayıpları konusunda ilginç sayılar ortaya atarlar. Ermeni temsilcilerince, son 30 yıl içerisinde yok edilen Ermenilerin sayısının 1.000.000 kişiye ulaştığı ileri sürülmekle birlikte, “*Ancak ne mutludur ki, Ermenilerin yok edildikleri gerçek değildir*” şeklinde belirtilen, birbiri ile çelişen ifadeler dikkat çeker³⁴.

Bogos Nubar Paşa ve *Avetis Agaronyan*, “*Müslümanlara gelince, Ermenistan’da onların sayıları, düşünülenden de daha fazla azalmıştır*”³⁵ demek suretiyle, savaş döneminde Müslümanların kayıpları konusunda gerçekleri dile getirmekten çekinmiyorlardı. Zira Paris Barış Konferansı’na katılan Ermeni

³⁰ Российский Государственный Исторический Архив [РГИА], Фонд 391, Оп.6, Дело 305, Л.73 [Rossiskiy Gosudarstvennyy Istoricheskiy Arkhiv (RGIA), Fond 391, Op.6, Delo 305, L.73.]

³¹ RGIA, Fond 821, Op.7, Delo 406, L.13.

³² *Armyanskiy Vestnik*, No:9, 1917, s.10.

³³ Bkz. Belge No: 113 а, *Из Истории Иностранной Интервенции в Армении в 1918 г., Документы*, (Сос. Х. А. Бадалян), Из-во Ереванского Университета, Ереван, 1979, с.214-215 [İz İstorii İnostrannoy Interventsii v Armenii 1918 g., *Dokumenty*, (Sos. Kh. A. Badalyan), İz-vo Yerevanskogo Universiteta, Yerevan, 1979, s.214-215.]

³⁴ *Армянский Вопрос Перед Мирной Конференцией*, (Переводъ съ Армянскаго А. Кечеджиева), Издание М. К. – Г., Екатеринодаръ, 1919, с.19-33 [*Armyanskiy Vopros Pered Mirnoy Konferentsiyey*, (Perevod s Armyanskago A. Kechedzhieva), İzdaniye M. K. – G., Yekaterinodar, 1919, s.19-33.]

³⁵ *Armyanskiy Vopros Pered Mirnoy Konferentsiyey*, s.24.

temsilcileri, Türkiye'deki altı vilayette yaşayan Ermenilerin, Müslüman nüfustan daha fazla olduğunu kanıtlamaya çalışıyorlardı. Bu nedenle, Müslümanların kayıplarını gizlemeye gerek duymuyorlardı. Bogos Nubar ve Avetis Agaronyan, kurmayı planladıkları Ermeni devletinin alt yapısını hazırlamaya gayret ediyorlardı. Keza, doğu Anadolu vilayetlerinde yaşayan Müslüman nüfusun, Ermenilerden daha az olduğu ortaya konulduğunda, cephede Türklere karşı birlikte savaşmaları İngiliz ve Fransızların, Ermeni devletinin kurulmasına bir engel çıkarmayacakları sanılıyordu.

Aslında, Müslüman kayıpları, düşünülmediğinden de fazlaydı. Nitekim “*Bu Savaşta Kürtlerin Kaybı*” adlı makalede, doğu ve güneydoğu Anadolu'da savaştan önce 800.000 Kürt yaşadığına değinilerek, 1916 yılı sonlarında bu bölgenin tamamen boşaldığına dikkat çekilir. Kafkasya cephesindeki şehirler birliğinin yetkililerinden *Atanasyan*, bölgenin Rus ordusunun eline geçmesi üzerine Kürtlerin, Türk ordusu ile birlikte iç bölgelere doğru çekilip çekilmedikleri, ya da öldükleri konusunu sorgular. Ermeni yetkili, Kürtlerin, bir kısmının Anadolu'nun iç bölgelerine çekildiklerini, ancak bir bölümünün ise, yaşamlarını yitirdiklerini vurgular. *Atanasyan*, Kürtlerin iç bölgelere geri çekilmeleri esnasında son derece olumsuz şartların hâkim olduğunu; soğuk, açlık ve bulaşıcı hastalıkların büyük kayıplara neden olduğunu dile getirir. Ancak, *Atanasyan*'ın anlatımından, Kürt kayıplarının sadece olumsuz şartlardan kaynaklanmadığı anlaşılmaktadır. Zira bir Rus subayının anlattıklarından, daha savaşın başında Rus ordusunun ilerleyişi esnasında 40.000 Kürt öldürüldüğü ortaya çıkmaktadır. Makalede, Kürtlerin nüfuslarının dörtte üçünü kaybettikleri vurgulanmaktadır³⁶. Bu durumda savaş döneminde öldürülen, bulaşıcı hastalıklar, olumsuz iklim şartları ve açlıktan ölen Kürt kayıplarının yüz binleri bulmuş olması gerekir.

Kürtlerin, bu kadar büyük kayıp vermeleri, başta Van olmak üzere, Muş, Sasun, Bitlis ve diğer yörelerde Ermenilerin silaha sarılarak isyan etmeleri ile açıklanabilir. Bu kayıpların, önemli bir bölümünün bu isyanlar sırasında meydana geldiği bilinmektedir. Ayrıca, Rus ordularının bölgeyi ele geçirmelerinden sonra, özellikle Ermeni gönüllü birliklerinin bölgede Müslümanlara karşı bir temizlik harekâtına girişerek, büyük miktarlarda Müslüman katlettikleri gözden uzak tutulmamalıdır. Ermeni temsilci *Atanasyan* makalesinde, doğu ve güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşayan Türklerin nüfusları ile verdikleri kayıplara değinmemektedir. Savaş öncesi başta doğu Anadolu'da olmak üzere bölgede yaşayan Türklerin nüfusunun, Kürtlerden fazla olduğu bilinmektedir. Bölgede hüküm süren soğuk, açlık ve bulaşıcı hastalıklar ile Kürtlere karşı girişilen saldırıların, Türkler için de geçerli olduğu bir gerçektir.

Doğu ve güneydoğu Anadolu'da yaşayan Türk nüfusun, bir kısmının öldürüldüğü, bir kısmının ise bulaşıcı hastalıklar ve açlık gibi nedenlerden canını yitirdikleri anlaşılmaktadır. Elbette bir kısmı ise, Anadolu'nun güvenli

³⁶ *Armyanskiy Vestnik*, No:42, 1916, s.15.

bölgelerine çekilmişlerdir. Ancak, Kafkasya cephesindeki şehirler birliğinin yetkililerinden Atanasyan'ın makalesinde bahsedildiği üzere, Kürt nüfusun dörtte üçünün yok olduğu bilgisinden hareketle, bu sayının Türk nüfus için de geçerli olduğu kabul edildiğinde, Türklerin kayıplarının büyüklüğü ortaya çıkmaktadır.

Nitekim, Osmanlı arşiv belgeleri, doğu ve güneydoğu Anadolu bölgesinde 1914-1919 yılları arasında Ermeniler tarafından katledilen Müslümanların 363.141 kişi olduğunu ortaya koyar³⁷. Ancak, bu sayıya bulaşıcı hastalıklar, olumsuz iklim şartları ve açlıktan yaşamını yitirenler ile Anadolu'nun diğer bölgelerinde öldürülen ve benzer şartlardan can verenlerin de eklenmesiyle birlikte, Birinci Dünya Savaşı döneminde sivil Müslümanların verdikleri kayıpların belki de bir milyona ulaşması muhtemeldir.

Armyanskij Vestnik adlı derginin 20 Kasım 1916 tarihli sayısında kaleme alınan "*Ermenistan Nüfusunun Etnik Bileşimi*" adlı makalede de, savaş döneminde doğu ve güneydoğu Anadolu bölgesinin hem Ermeni hem de Müslüman nüfustan arındığına dikkat çekilerek, birçok şehrin insansız kaldığına işaret edilmiştir. Makalede, Ermeni Patrikhanesi'nin rakamlarına göre, bölgede yaşayanların % 40'ını Ermenilerin, % 60'ını ise Müslümanların oluşturduğu ileri sürüldükten sonra, Müslüman nüfusunun büyük ölçüde azaldığı vurgulanmıştır. Ayrıca, Kafkasya'ya geçen 300.000 Ermeni ve Mezopotamya'ya tehcir edilenler ile daha önceki yıllarda yurttan ayrılanların savaş sonunda dönmeleri halinde adı geçen bölgede Ermenilerin, nüfusun büyük çoğunluğuna sahip olacağı ifade edilmiştir. Ermenilerin nüfus çoğunluğuna sahip olmalarına dayanak olarak, "*Ermenistan*" olarak adlandırılan bölgenin bir kısmında Türk nüfusun hiç kalmadığı üzerinde durulmuştur. Makalede, Kürtlere de değinilerek onların da en azından Ermeniler kadar, hatta daha da fazla kayıp verdiklerinin altı çizilmiştir³⁸. Söz konusu makalede, Ermenilerin savaş sonrası bölge nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturacakları vurgulandığına göre, demek ki iddia edildiği gibi bir Ermeni soykırımının olmadığı gün yüzüne çıkar. Ayrıca, Müslümanların, Ermenilerden çok daha fazla kayıp verdikleri de ortaya çıkar.

Bogos Nubar Paşa ve Avetis Agaronyan'ın, 1919 yılında Paris Barış Konferansı'na sunmak için hazırladıkları raporda, Birinci Dünya Savaşı sırasında sivil Türk nüfusun, sadece Rus işgaline uğrayan vilayetlerde değil, genel olarak bütün Anadolu'da büyük kayıplar verdikleri itiraf edilmiştir. Ancak, Ermeni temsilcileri, Müslüman kayıplarının salgın hastalıklarından meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir³⁹.

Bogos Nubar Paşa ve Avetis Agaronyan'ı, bu itirafı yapmaya zorlayan siyasi neden, Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra doğu Anadolu vilayetlerinde Ermenilerin, çoğunluk olduklarını iddia etmelerinden

³⁷ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919) I*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2001, s.375-377.

³⁸ *Armyanskij Vestnik*, No:43, 1916, s.19.

³⁹ *Armyanskij Vopros Pered Mirnoy Konferentsiyey*, s.6.

kaynaklarıdır. Zira Ermeni temsilcileri, İtilaf Devletleri'nin Türkiye'de bir Ermeni devletinin kurulmasına izin vereceklerini ümit ederler. Bu nedenle, kurmayı düşündükleri devletin, nüfus bazında yasal alt yapısını hazırlamaya çalışırlar. Bogos Nubar ve Avetis Agaronyan'ın raporunda, sayısal bazı veriler sunulmak suretiyle, doğu Anadolu'da Ermeni nüfusun çoğunluğu oluşturduğu kanıtlanmaya çalışılır⁴⁰.

“*Bu Savaşta Kürtlerin Kaybı*” adlı makalede ise, *A. Atanasyan* ile Muş'ta yaşayan *Cafar Ağa* isiminde zengin bir şahısla yapılan ilginç bir diyalog dikkat çekmektedir. Atanasyan, savaş sonrasında ülkenin durumunun ne olacağını sorduğunda Cafar Ağa:

“*-Bu an farzedelim ki, Türkler savaşı kazanırlar, gerçi bunun olmasına inanmıyorum. Bu durumda artık bu ülkede bir Ermeni yaşayamaz. Açıktır ki, bütün Ermeniler Rusya'ya göç ederler, zira nasıl olsa, şayet onlar ve burada kalmayı denerlerse, elbette ki Kürtler tarafından kesileceklerdir.*”

- Atanasyan'ın “*Fakat, şayet Türkler yenilirlerse?*” sorusuna Cafar Ağa:

“*Şayet yenilirlerse, - muhtemeldir ki, - bu durumda bu ülkede bir Kürt dahi kalmaz, eğer bu ülkede sadece Ermeniler bulunacaklarsa, zira Ermeniler Kürtleri yok ederler. Bu şüphesizdir... Ve biz düşünüyoruz ki, Ruslar, Hıristiyan olarak, bu ülkeyi Ermenilere verirler⁴¹.*”

Armyanskiy Vestnik'in 20 Kasım 1916 tarihli 43. sayısındaki “*Ermenistan Nüfusunun Etnik Bileşimi*” isimli makalede Ermeni Patrikhanesi verilerine göre, “*Türkiye Ermenistanı*” olarak adlandırılan doğu ve güneydoğu Anadolu bölgelerinde savaştan önce 1.300.000 kişinin yaşadığı ifade edilir. Bu nüfusun 500.000'ini ya da % 40'ını Ermenilerin, % 60'ını ise Müslümanların oluşturduğu ileri sürülür. Ayrıca, yüz binlerce Ermeni'nin Kafkasya'ya kaçtıkları, bir kısmının da bölgedeki köy ve dağlara çekildikleri vurgulanır. Ancak, bölgede yaşayan Müslüman nüfusun da büyük oranda azaldığına dikkat çekilir. Keza, savaş sona erdikten sonra Kafkasya'ya kaçan 300.000 Ermeni'nin yanı sıra, Mezopotamya'ya tehcir edilenler ile son yirmi yıl içerisinde ülke dışına göç edenlerin de dönmesiyle birlikte Ermenilerin, “*Türkiye Ermenistanı'nda*” nüfusun büyük çoğunluğunu sağlayacakları dile getirilir. Ayrıca, bölgede Türklerin kalmadığı, Kürtlerin ise Ermenilerden daha fazla kurban verdikleri belirtilir⁴². Görüldüğü üzere, doğu ve güneydoğu Anadolu bölgesinin önemli bir bölümünün Rusların eline geçmesinden sonra, burada artık Türk nüfusun kalmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu dergide kaleme alınan makalede Kürtlerin, Ermenilerden daha fazla kayıp verdiklerinin vurgulanması, Türk nüfusun kayıplarının da çok büyük olduğunun bir kanıtıdır. Öte yandan, savaş sonunda Ermenilerin nüfus çoğunluğunu, savaştan önceki oranlarından daha fazla, sağlayacaklarının ifade edilmesi oldukça manidardır. Zira Ermeniler,

⁴⁰ *Armyanskiy Vopros Pered Mirnoy Konferentsiyey*, s.6.

⁴¹ *Armyanskiy Vestnik*, No:42, 1916, s.15.

⁴² *Armyanskiy Vestnik*, No:43, 1916, s.19.

kendi kayıplarının fazla olmadığını, buna karşılık Türk ve Kürtlerin kayıplarının çok daha fazla olduğunu bildiklerinden, bu konuda rahat bir şekilde konuşabilmekteydiler. Böylece, Ermeni soykırımı iddialarının ne derece tutarsız olduğu, dönemin Ermeni kaynaklarının verdiği bilgiler ile gün yüzüne çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Birinci Dünya Savaşı döneminde 1.500.000 Ermeni'nin öldürüldüğü iddialarının, *Armyanskij Vestnik* adlı dergi ile diğer Ermeni ve Rus kaynaklarının incelenmesiyle, gerçek olmadığı ortaya çıkmaktadır. Dönemin Ermeni yazarlarından Çobanyan'ın, "Benzer bütün krizlerde, abartma kaçınılmazdır. Felaket henüz sonuna kadar kestirilememektedir... Ancak Türkiye'de Ermenilerin yok edildiği gerçek değildir" ifadesi, Ermeni iddialarına açıklık getirmektedir. Keza, Çobanyan, Ermeniler ve onlara destek verenlerin, tehcir sırasında ortaya attıkları insan kayıplarına ilişkin sayıların, "uzaktan bildirilen abartılı rakamlar olduğunu" itiraf etmektedir. Dolayısıyla, soykırım savlarına dayanak teşkil eden sayıların, propaganda için ileri sürülen oldukça abartılı, önyargılı ve tahmini rakamlar olduğu anlaşılmaktadır.

Armyanskij Vestnik'te kaleme alınan yazılarda görüldüğü üzere, tehirden bir süre sonra Ermeni kayıplarına dair ileri sürülen abartılı sayıların, gerçeklerin yavaş yavaş anlaşılmasından sonra sürekli olarak düşürüldüğü dikkat çekmektedir. Nitekim Paris Barış Konferansı'nda Ermenileri temsil eden *Bogos Nubar Paşa* ve *Avetis Agaronyan* "Ermenilerin yok edildikleri gerçek değildir" ifadesi ile Ermeni yazarların, "Ermenistan, Ermenisiz kalmayacaktır" şeklindeki beyanları, savaş dönemindeki olaylara açıklık getirmektedir. Böylece, Ermeni kayıplarına yönelik ortaya atılan temelsiz sayıların, dünya kamuoyunu Türkler aleyhine etkilemeye yönelik olduğu görülmektedir. Ayrıca, adı geçen dergideki yazılar, Birinci Dünya Savaşı dönemindeki sivil Müslüman kayıplarının, Ermenilerden daha fazla olduğunu göstermektedir. Ermeni kaynaklarının verdikleri bilgiler, emperyalist savaş süresince Anadolu'da hem Müslümanların hem de Ermenilerin bir trajedi yaşadıklarını, ancak Ermeni soykırımının vuku bulmadığını ortaya koymaktadır.

Abstract: *Following the Relocation- Resettlement Law passed on May 27, 1915 to maintain the security of the country and the authority of the Ottoman government, intensive propaganda campaigns have been launched against the Turks in the sense that the Law was implemented only among Anatolian Armenians to destroy them. Such propaganda was deliberately manipulated and intensified with the allegation that a considerable number of Armenian people between 800.000 and 1.000.000 were murdered under circumstances of atrocity during the Great War, in 1915. Such claims have actually not been supported by any sound and objective information, but emotional and unobjective media.*

"Armenian Bulletin", a weekly journal issued in Moscow by Armenians in 1916, however, published series of news based on research and analyses about Armenians losses during the War. The articles in the journal drew attention to the aforementioned numbers of Armenians losses during the

1915 and 1916, and urged the information that these figures were beyond the reality because after the Eastern Anatolian provinces occupation by the Russian forces, the numbers of the surviving Armenians were beyond all forecasts and assumptions. Nevertheless, in these articles the reasons for the first exaggerated figures relating Armenian losses were written on the cause of the “overwhelming high tension and anxiety” within the Armenians circuits.

Armenian publisher Arshak Chobanian admits that inflated numbers of the alleged “Armenian losses were exaggerated and presumed numbers”. Chobanian believed that “exaggeration in such a crisis was unavoidable. The tragedy has not yet calculated in detail... But it is not true that Armenians were eradicated in Turkey” and it appears that alleged numbers for the war period are prejudiced, approximated and highly exaggerated. It is an established fact that the Armenians losses are indeed very exaggerated; and it can be seen via other Armenians sources and the Russian archival documents that the Armenians were not annihilated as claimed. Furthermore, even the Armenian sources underline the fact that Muslim losses in Anatolia during the war period were much more than the Armenians losses during the replacement operation etc.

Keywords: *Armenian Bulletin (Armyanskiy Vestnik), Armenian Population, Armenian Losses, Muslim Losses, Exaggerated Numbers.*